

УДК 343.98.067

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.113>

ОБСТАВИНИ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ВСТАНОВЛЕННЮ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ВТЯГНЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ У НЕЗАКОННЕ ВИРОБНИЦТВО, ВИГОТОВЛЕННЯ, ПРИДБАННЯ, ЗБЕРІГАННЯ, ПЕРЕВЕЗЕННЯ, ПЕРЕСИЛАННЯ ЧИ ЗБУТ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН АБО ЇХ АНАЛОГІВ

Кукос М.В.,

аспірант кафедри криміналістики та судової медицини

Національної академії внутрішніх справ

e-mail: absord@ukr.net

Кукос М.В. Обставини, що підлягають встановленню під час розслідування втягнення неповнолітніх у незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.

У науковій статті розкриваються обставини, що підлягають встановленню при розслідуванні втягнення неповнолітніх у незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. В результаті детального аналізу наукової літератури з криміналістики та кримінального процесу, встановлено, що на сучасному етапі розвитку, вказане питання залишається не достатньо дослідженим. Розглянуті позиції науковців щодо значення обставин, що підлягають встановлення в окремих методиках розслідування кримінальних правопорушень. Встановлено, що у кримінальних правопорушеннях, вчинених неповнолітніми, крім обставин, передбачених ст. 91 КПК України також необхідно з'ясувати: 1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними; 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; 3) умови життя та виховання неповнолітнього; 4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення.

В ході дослідження було з'ясовано, що кожен обставину яка підлягає встановленню на початку досудового розслідування даної кате-

горії злочинів відповідно до ст. 91 КПК України слід розглядати у взаємозв'язку з обставинами передбаченими ст. 485 КПК України (з урахуванням вікових і соціально-психологічних особливостей неповнолітніх) з метою досягнення завдань кримінального провадження, зокрема при встановленні: а) обставин факту (події) втягнення неповнолітнього в незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів; обставин про винуватість неповнолітнього (необхідно встановлювати точний вік з метою можливості притягнення до відповідальності); б) обставин, що характеризують особу неповнолітнього (умови їх життя, виховання, стан здоров'я, рівень розвитку).

Ключові слова: обставини, що підлягають встановленню, втягнення неповнолітніх, наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналогів, кримінальне провадження, розслідування.

Kukos M. Circumstances to be established during investigation of the involvement of minors in the illegal production, manufacture, purchase, storage, transportation, shipment or sale of narcotics, psychotropic substances or their analogues.

The scientific article discloses the circumstances to be established during the investigation of the involvement of minors in the illegal production, manufacture, acquisition, storage, transportation, forwarding or sale of narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues. As a result of a detailed analysis of the scientific literature on criminology and the criminal process, it was established that at the current stage of development, this issue remains insufficiently researched. The positions of scientists regarding the importance of the circumstances to be established in certain methods of investigation of criminal offenses are considered. It is established

that in criminal offenses committed by minors, in addition to the circumstances provided for in Art. 91 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, it is also necessary to find out: 1) complete and comprehensive information about the person of the minor: his age (date, month, year of birth), state of health and level of development, other social and psychological features of the person, which must be taken into account when individualizing responsibility or selected educational events. If there is evidence of a minor's mental retardation not related to mental illness, it should also be determined whether he could fully understand the meaning of his actions and to what extent he could control them; 2) the minor's attitude towards the act committed by him; 3) living conditions and upbringing of a minor; 4) the presence of adult instigators and other accomplices of the criminal offense.

In the course of the study, it was found that every circumstance that must be established at the beginning of the pre-trial investigation of this category of crimes in accordance with Art. 91 of the Criminal Procedure Code of Ukraine should be considered in relation to the circumstances provided for in Art. 485 of the Criminal Code of Ukraine (taking into account the age and socio-psychological characteristics of minors) in order to achieve the objectives of criminal proceedings, in particular when establishing: a) the circumstances of the fact (event) involving a minor in the illegal production, manufacture, acquisition, storage, transportation, forwarding or sale of narcotics means, psychotropic substances or their analogues; the circumstances of the minor's culpability (it is necessary to establish the exact age in order to be able to prosecute); b) circumstances characterizing the person of a minor (their living conditions, upbringing, state of health, level of development).

Key words: circumstances to be established, involvement of minors, narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues, criminal proceedings, investigation.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку національного законодавства щодо досудового розслідування сформований таким чином, що першою та самостійною стадією у системі доказування є початок досудового розслідування та встановлення обставин, які підлягають встановленню. Встановлення таких обставин, перш за все, сприяє ефективності розслідування втягнення неповнолітніх у незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.

Мета дослідження полягає у виокремленні обставин, що підлягають встановленню при роз-

слідуванні втягнення неповнолітніх у незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.

Стан опрацювання проблематики. Предметом наукового пошуку питання обставин, які підлягають встановленню окремих видів кримінальних правопорушень були праці відомих вчених-процесуалістів та криміналістів: Ю.П. Аленіна, В.П. Бахіна, В.І. Галагана, В.А. Журавля, В.С. Кузьмічова, В.В. Лисенка, М.В. Салтевського, В.В. Тищенко, Ю.М. Черноус, В.Ю. Шепітька та інші. Проте, окремого дослідження, яке б стосувалося виокремленні обставин, що підлягають встановленню при розслідуванні втягнення неповнолітніх у незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, не проводилося.

Виклад основного матеріалу. Успішне розслідування кримінальних правопорушень у цілому залежить від того, наскільки оперативно та якісно проведені першочергові СРД та НСРД, яка доказова база зібрана слідчими та оперативними підрозділами на початковому етапі досудового розслідування [1, с. 34].

У контексті нашого предмету дослідження, початковий етап розслідування злочинів пов'язаних з втягненням неповнолітніх в незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів як поняття суто криміналістичне використовують для позначення певного періоду досудового розслідування, під час якого слідчий провадить процесуальні дії та організаційні заходи для встановлення всіх обставин кримінального правопорушення та особи підозрюваного, тобто обставин передбачених ст. 91 та ст. 485 КПК України [2].

Відповідно до КПК України (ст. 91) у кримінальному провадженні підлягають доказуванню ряд обставин, які ми не будемо переховувати. Як зазначає В.В. Пясковський, поняття «обставин, що підлягають встановленню» в криміналістиці повинно розглядатися як сукупність тих обставин, з'ясування яких визначається нормами кримінального права, кримінального процесу і матеріалами конкретного кримінального провадження [3, с. 109].

Кримінальне провадження щодо неповнолітніх здійснюється у відповідності із загальними правилами досудового розслідування, з урахуванням особливостей та дотриманням принципу забезпечення реалізації неповнолітніми особами права користуватися додатковими гарантіями [4, с. 223]. У зв'язку з цим законодавець

зобов'язав, під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, крім обставин, передбачених ст. 91 КПК України також з'ясувати:

1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними;

2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння;

3) умови життя та виховання неповнолітнього;

4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення [2].

Кримінальне провадження щодо втягнення неповнолітніх в незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів характеризується особливим порядком, позаяк до нього залучається окрім підозрюваного, який вчинив кримінальне правопорушення передбачене ч. 2 ст. 307 КК України, неповнолітній, що зумовлює необхідність обов'язкового встановлення істини, тим самим забезпечуючи належний правовий захист неповнолітнього. У зв'язку з цим, до обставин, які підлягають встановленню на початку досудового розслідування даної категорії злочинів слід віднести: відомості про особу підозрюваного неповнолітнього (вік, стан здоров'я, ступінь розвитку, наявність відхилень та інші соціально-психологічні риси, які необхідно врахувати під час досудового розслідування). Також, до обставин, що підлягають встановленню у кримінальних провадженнях щодо втягнення неповнолітніх в незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів слід віднести ті, які передбачені ст.ст. 91 та 485 КПК України.

У разі встановлення розумових відхилень у неповнолітнього, що не пов'язані із психічною хворобою, варто встановити ступінь усвідомлення ним вчинених протиправних діянь та якого впливу піддавався з боку дорослого (психічного, фізичного, морального, статевого тощо); відношення неповнолітнього до ознак діяння передбаченого ст. 307 КК України; умови життя та виховання неповнолітнього. У контексті встановлення останніх кримінальне процесуальне законодавство визначає, що конкретно підлягає з'ясуванню (ст. 487 КПК України), зокрема:

– склад сім'ї неповнолітнього, обстановка в ній, взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими й дітьми, ставлення батьків до виховання неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою, морально-побутові умови сім'ї;

– обстановка в школі чи іншому освітньому закладі або на виробництві, де навчається чи працює неповнолітній, його ставлення до навчання чи роботи, взаємини з вихователями, учителями, однолітками, характер й ефективність виховних заходів, які раніше застосовували до нього;

– зв'язки неповнолітнього поза домом, освітнім закладом, роботою [2].

Встановлення точного віку неповнолітнього є необхідним для з'ясування ряду питань, які передбачені законодавством, а саме: чи досягла особа на момент учинення діяння віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за це діяння (ст. 22 КК України) [5]; чи досягла особі віку кримінальної відповідальності, чи є вона неповнолітньою на момент вирішення під час досудового розслідування і судового розгляду питання про забезпечення обов'язкової участі захисника (ч. 2 ст. 52 КПК України), допуску до участі в провадженні законного представника та інших осіб (ст.ст. 44, 488, 491, 496 КПК України), застосування спеціального для неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого запобіжного заходу у виді передання під нагляд (ст. 493 КПК України). Досягнення встановленого кримінальним законом віку є загальною умовою притягнення особи до кримінальної відповідальності. У даному випадку враховується психофізіологічна характеристика неповнолітнього з урахуванням даних таких наук, як: фізіологія, вікова психологія, педагогіка. Окрім цього, необхідно враховувати необхідний рівень соціальної свідомості неповнолітнього, завдяки якому він може відрізнити добре й погане, оцінювати фактичну сторону своєї поведінки та її соціально-правову значимість. Окрім того, досягнення віку кримінальної відповідальності забезпечує особі здатність правильно сприймати кримінальне покарання [6, с. 211].

Для встановлення такої обставини, варто звернутися до постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства у справах про злочини неповнолітніх» (2004 р.) в якій зазначено, що для підтвердження віку неповнолітнього до кримінального провадження слід долучити копії свідоцтва про народження, паспорт, виписку з реєстрації актів цивільного стану, довідку поліції за місцем реєстрації громадян, висновок експертизи. Визначення віку зі слів неповнолітнього, його родичів, педагогів та інших осіб не допускається [7].

У разі, коли немає змоги встановити вік неповнолітнього, то відповідно до п. 4 ч. 2 ст. 242 КПК України необхідно призначити експертизу. У такому разі днем народження вважають останній день того року, який визначений у висновку експертами, а під час встановлення віку мінімальним і максимальним числом років слід керуватися зазначеним експертами мінімальним віком такої особи [8].

Також, варто з'ясувати обізнаність повнолітнього підозрюваного про вік неповнолітнього, характеристика його дій щодо підготовки до вчинення злочину й залучення неповнолітнього. Слідча та судова практика щодо втягнення у злочинну діяльність дорослими особами неповнолітніх вказує на різні форми та способи їх залучення у протиправну діяльність. До них можна віднести: поради, пропозиції, навчання уникнення відповідальності, залучення до тюремних обрядів, похвалу, погрози, корисливі мотиви, спільне вживання алкогольних напоїв чи наркотичних засобів тощо. Дорослі залучають неповнолітнього з визначеними, чітко окресленими цілями для досягнення високої результативності злочинної діяльності. Неповнолітній потрібен їм як інструмент злочинної дії: пролізти у квартиру, заманити жертву, виконати роль посильного, зв'язкового, викрасти автомобіль та вчинити інше діяння [9, с. 114-115]. Далі, суб'єктивні ознаки – винність (умисел прямий, непрямий), спосіб, мета й мотив втягнення; характеристика самої особи підозрюваного та відносин з неповнолітнім, у той же час й наявність родинних зв'язків між ними; вживання наркотиків неповнолітнім, його залежність від дорослого; причинний зв'язок між діями підозрюваного та наслідками для неповнолітнього; характеристика форм злочинної поведінки, а саме незаконні: виробництво; виготовлення; придбання; зберігання; перевезення; пересилання; незаконний збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів до яких був втягнутий неповнолітній; причини й умови, що сприяли залученню неповнолітнього до злочинної діяльності, тощо.

Важливою обставиною, яку слід з'ясувати, є доказування самого факту наркотичної діяльності, у яку було втягнуто неповнолітнього. За результатами вивчення слідчої практики встановлено, що додаткової кваліфікації за ст. 304 КК України не здійснюється (58 % слідчих).

Встановлення анкетних даних особи, яка вчинила злочин, здійснюється за допомогою документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України або спеціальний статус цієї особи. Ними є: паспорт громадянина України; паспорт громадянина України для виїзду за кордон; дипломатичний паспорт України; службовий паспорт України; посвідчення особи моряка; посвідчення члена екіпажу; посвідчен-

ня особи на повернення в Україну; тимчасове посвідчення громадянина України; посвідчення водія; посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон; посвідка на постійне проживання; посвідка на тимчасове проживання; картка мігранта; посвідчення біженця; проїзний документ біженця; посвідчення особи, яка потребує додаткового захисту; проїзний документ особи, якій надано додатковий захист [10].

Слідчому чи прокурору під час встановлення стану здоров'я і загального розвитку неповнолітнього необхідно з'ясовувати стан його інтелектуального розвитку та подальшу поведінку шляхом уточнення відомостей щодо: аномалій розвитку неповнолітнього в ранньому дитинстві; тяжких захворювань, які він переніс, та їх наслідків; навчання та рівня знань; здатності логічно мислити; вміння зосереджуватися чи орієнтуватися в ситуації; впливу на нього оточуючого середовища [11, с. 26].

Сучасні соціально-економічні й політичні перетворення в країні, що пов'язані з реформуванням усіх сфер суспільного життя, неминуче призводять до суттєвих змін у соціальному просторі, зламу колишніх моральних цінностей, норм, традицій, стереотипів мислення. Ці трансформації негативно впливають на формування особистості дітей та сприяють вчиненню ними злочинів й інших правопорушень. Відповідно до Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021–2025 роки (2021), необхідність самореалізації та розвитку потенціалу молоді в Україні, її участі та інтеграції у суспільне життя, що розвиватиме їх національну свідомість на основі суспільно-державних цінностей та відповідального громадянства, надаватиме молоді можливості для успішної реалізації і соціалізації, підвищить рівень їх громадянських компетентностей, спроможності бути самостійними, життєстійкими, активними, патріотичними і відповідальними учасниками суспільного життя є однією із суспільних цінностей, а її соціальна підтримка одним з основних пріоритетів державної політики [12].

Очевидно, що своєчасне виявлення й усунення причин та умов, що сприяють вчиненню кримінального правопорушення, має не тільки правове значення, але й спричиняє позитивний психологічний вплив, демонструючи прагнення і здатність осіб, які здійснюють кримінальне переслідування, всебічно, повно і об'єктивно встановити всі обставини його вчинення, у тому числі детермінанти. Необхідно також відзначити соціальне значення їх запобіжної діяльності, оскільки виявлені і усунуті причини та умови, що сприяють вчиненню кримінального правопорушення, не можуть сприяти аналогічному або іншому кримінальному протиправному діянню [13, с. 19].

Враховуючи особливості виховного впливу кримінального судочинства та значення цього напрямку кримінально-процесуальної діяльності у виконанні профілактично-виховних завдань, вважаємо, що існує певна специфіка у діяльності слідчого із встановлення і усунення причин кримінального правопорушення та умов, які сприяють його вчиненню. Безперечно, запобіжна діяльність у кримінальних провадженнях виступає як самостійна функція. Свідченням підвищення уваги до такої функції і до результатів її здійснення є те, що вона виступає як критерій роботи за визначений період і підлягає обліку, також як і виконання вимоги швидкого й повного розкриття кожного кримінального правопорушення, притягнення до передбаченої законом відповідальності всіх винних, відшкодування заподіяної злочином шкоди, виконання вимог законності при провадженні досудового слідства. Все це повинно фіксуватися у спеціальному розділі звітності про роботу слідчого.

Варто наголосити на важливості з'ясування відношення неповнолітнього до вчиненого ним протиправного діяння, оскільки воно впливає на індивідуалізацію кримінальної відповідальності, призначення справедливого покарання чи обрання виду примусового заходу виховного характеру. Зазначена обставина може бути врахована судом при вирішенні питання про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, зокрема, у зв'язку з дійовим каєттям (ст. 45 КК України, ст.ст. 285–288 КПК України) чи у зв'язку з примиренням з потерпілим (ст. 46 КК України, ст.ст. 468, 469, 471 КПК України) [14, с. 206]. З'ясування такої обставини можливе під час проведення його допиту, шляхом встановлення того, чи визнає він себе винуватим, тобто усвідомлює, що порушив закон.

Висновки. З'ясування перелічених обставин, сприяє належному подальшому плануванню та організації розслідування втягнення неповнолітніх в незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.

Таким чином, вважаємо, що кожну обставину що підлягає встановленню на початку досудового розслідування даної категорії злочинів відповідно до ст. 91 КПК України слід розглядати у взаємозв'язку з обставинами передбаченими ст. 485 КПК України (з урахуванням вікових і соціально-психологічних особливостей неповнолітніх) з метою досягнення завдань кримінального провадження, зокрема при встановленні:

обставин самого факту (події) втягнення неповнолітнього в незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (п. 1 ч. 1

ст. 91 КПК України), особливу увагу необхідно звертати на встановлення усіх співучасників злочину, особливо дорослих підбурювачів (п. 4 ч. 1 ст. 485 КПК України);

обставин про винуватість неповнолітнього (п. 2 ч. 1 ст. 91 КПК України) необхідно встановлювати точний вік (п. 1 ч. 1 ст. 485 КПК України) з метою можливості притягнення до відповідальності;

обставин, що характеризують особу неповнолітнього (п. 4 ч. 1 ст. 91 КПК України), при яких необхідно з'ясувати умови їх життя, виховання (п. 3 ч. 1 ст. 485 КПК України), стан здоров'я, рівень розвитку (у разі розумової відсталості – здатність неповнолітнього повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними) (п. 1 ч. 1 ст. 485 КПК України).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бугайчук К.Л., Савченко О.О., Прибіткова Н.О. Особливості досудового розслідування незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів: метод реком. Харків, 2015. 99 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
3. Пясковський В.В. Методика розслідування торгівлі людьми : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2004. 225 с.
4. Задерейко С.Ю. Окремі проблеми участі неповнолітніх у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2018. Випуск 50, т. 4. С. 223–227.
5. Кримінальний кодекс України: Закон від 05 квіт. 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
6. Рябченко К.С. Додатковий предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Юридична наука*. 2020. № 2. С. 209–215.
7. Про практику застосування судами законодавства у справах про злочини неповнолітніх : постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квіт. 2004 р. № 5. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS04053.html.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О.М. Бандурка, Є.М. Блажів-

- ський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. Харків : Право, 2012. 768 с.
9. Топольскова І.О. Кримінально-правові та кримінологічні аспекти боротьби із втягненням неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Луганськ, 2003. 184 с.
 10. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус : Закон України від 20 лист. 2012 р. № 5492-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17>.
 11. Ганова Г.О., Присяжнюк І.І., Туркот М.С. Притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх: процесуальне керівництво досудовим розслідуванням та підтримання державного обвинувачення: навч.практ. посіб. Київ: Нац. акад. прокуратури України; ТОВ «Видавництво Центр учбової літератури», 2013. 82 с.
 12. Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2021-2025 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 02 червня 2021 р. № 579. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-cilovoyi-socialnoyi-programi-molod-ukrayini>.
 13. Нежурбіда С.І. Етіологія злочину: теорії, аналіз, результат : монографія. Чернівці : Друк Арт, 2013. 432 с.
 14. Лань О.Ю. Обставини, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. Форум права. 2014. № 4. С. 204–209.є